

REGULY CSUVAS PÉLDAMONDATAI.

ELŐJEGYZET.

Eredeti csuvas textusok nem igen állanak rendelkezésünkre : Reguly hagyományában van két nem hosszú mese (mindössze körülbelül 5 vagy 6 nyomtatott lapra terjedő), meg a „Записки Александры Фуксъ о Чувашахъ и Черемисахъ Казанской губернии. Казань 1840.”-ban bírunk két csuvas éneket. A többi csuvas irodalom, ha ugyan lehet ilyenről szó, oroszból fordított vagy legalább az orosz keresztyénség a csuvasok közt való terjesztésére szerkesztett művekből áll : két káté (egyik kéziratban), a négy evangéliom, keresztyén tanítások (kézirat, orosz fordítással) — mind Reguly hozománya. Újabb nyomtatványt még nem sikerült kezemhez kapnom, noha hír szerint azóta egy csuvas imádságos könyv jelent meg. Nem kell ugyan hinni, hogy ezen bár orosz minták után készült művek nem nyújtanak a csuvas nyelvnek valódi mivoltáról sok tanulságot, — mindenesetre annyit, a mennyit régi magyar bibliafordításaink a magyar nyelvről : de azt sem lehet tagadni, hogy a menyiben addiglan csuvas nyelven még ki nem fejezett, mert a csuvas nép eszejárásán és szellemi műveltségkörén kívül eső új fogalmak és eszmék előadásával volt dolguk, szintűgy kellett erőlködniök a nyelv kifejeletlen és faragatlan keménységű természetével, mint a kezdő mesterember még csak erőlködéssel és a gyakorlottság sima folyékonyága nélkül bánik el munkája anyagával. Természetesen az ily erőlködés meg is látszik a nem mindenkor szerencsés eredményen. Így tehát nem csuda, ha a csuvas egyházirodalmi művekben sokhelyt szerencsétlen ujitásokra akadunk, merő csuvastalan kitételekre, melyeket az élő csuvas népnyelvnek eddig szerezhettük bármily töredékes tudásával is már biztosan ilyenekül megismerhe-

tünk. Sőt meg kell vallani, hogy ezen töredékes tudásunk szerint az említett csuvas irodalmi műveket sokhelyt szükségtelen idegenszerűségekkel lehet vádolnunk, azaz oly russicismusokkal, melyeket könnyű szerrel jó csuvas kifejezésekkel el lehet vala kerülni. E tudást pedig, bár töredékest, mely a csuvas irodalmi művek nyelvészeti bírálatára képesít, hogy bennök a jót a rossztól, az eredetit népszerűt az idegenszerűtől megkülönböztethessük, ott is a hol nem épen valami „antirussicum“ van előttünk, főleg Regulynak csuvas nyelvtani följegyzéseiből meríthetjük. Ezeket földolgozva, a csuvas nyelvtani alakok tényállását adám elő, a mennyire bírtam tisztába hozva és fejtegetve, a „Csuvas közlemények és tanulmányok“ három cikkében; fölvettem azokba az alakok használatáról való példákat is, de nem adhattam a szó- és mondatfűzés rendszerét is, mire e följegyzésekben épen csak elszórt töredékek állnak vala rendelkezésemre. De ezen töredékek, bár nem elégségesek egy csuvas syntaxisra, mégis véghetetlen becsesek, mint eredeti csuvas szófűzési adatok, melyeket Reguly magok a csuvasok között gyűjtött vagy ott szerezte gyakorlati nyelvtudásával följegyzéseiben lerakott: értem az elszórt kisebb példamondatokat, melyekkel Reguly a szóalakok használatát illusztrálja, de a melyek még többre is szolgálhatnak, ha egybegyűjtve és átnézhetően közölve, mint nyelvi anyagi töredékek gyűjteménye többoldalú tanulmányozás tárgyává tevéddhetnek, főleg szó- és mondatfűzés tekintetében, a majd kiadandó csuvas textusok megbírálatásának előkészítéséül. S íme e csuvas nyelvi anyagi töredékgyűjteményt most terjesztem elé a magyar nyelvész közönségnek, „Reguly csuvas példamondatai“ cím alatt.

E példamondat-gyűjtemény mind magában foglalja a Reguly csuvas nyelvtani följegyzéseiben fölhozott csuvas mondatokat, úgy hogy a „Csuvas közlések és tanulmányok“-ban földolgozott anyag mellett e följegyzésekből most mind az hozzáférhetővé tétetett, a mi bennök használható nyelvi anyag van. Különösebb tárgyi vagy betűrendbe szedni e mondatokat, szükségtelennek, sőt alkalmatlannak látszott; mert ugyanazon egy mondat nem egy nyelvtani tekintetből szolgálhat példaalaplul. De a könnyebb idézhetés végett, meg vannak számozva az egyes mondatok. E mellett tekintettel voltam arra, hogy Regulynál kétszer vagy többször előforduló mondat csak egyszer legyen meg e gyűjteményben; szintígy egy mondatnak kevésbé

eltérő variációját a már fölhozottba zárjel között, a „r., vagy, v. *pdj* (vagy, vagy pedig)“ kitétele mellett fölvettem; néha két hasonnemű rövid mondatot is egy szám alá foglaltam; helylyel-közzel hasonnemű mondatra szám szerint útaltam. — A mellé tett magyar fordítás Reguly többnyire oroszúl, ritkábban németül adta fordításának lehető hű áttétele; csak a mit Reguly is magyarul adott, „—“ által van megjelölve; a fordítás egyes szavainak a csuvas eredetiben külön szó által ki nem fejeztetése [—] által; saját, inkább szó szerinti való fordításom, vagy magyarázat (—) berekesztés által tüntetetik ki. A magyar fordításra nézve csak azt kell megjegyezni, hogy a csuvas *re, že (de)*-féle és a *ne*-féle praeteritumot, meg a *za*-félét, hol verbum finitumként áll, egyaránt magyar *tudott*-féle múlttal tettem ki, a mai magyar élő köznyelv használata szerint, mert az oroszban sincs megkülönböztetve a perfectum az aoristustól, s Reguly a *re* praeteritumot, úgy mint a *ne*-félét gyakran német *haben* segédigés múlttal adja. De azért nem kell hinni, hogy ezen többféle csuvas praeteritumok használati rendeltetésökre nem különböznek egymástól, csakhogy e különbség egyes, összefüggésen kívül álló mondatokból meg nem határozható. — Végre, minthogy Reguly sok csuvas szóalakokat és szókat nem következetes egyenlőséggel írt, ezt annyira visszaállítanom kellett, magának Reguly-nak följegyzéseiből s orosz kútfőinkből vett kriteriumok szerint, a mennyire nem kellett egymás mellett megállható egyenlő jogú alakokat elismernem. Kivált a lágyított (jésített) mássalhangzókat illeti ez, melyeknek lágyítását (jésítését) Reguly hol (alúl írt ponttal, vagy néha magyarosan *ny, ty; vagy dj* stb.) kitett, hol (mindenesetre csak írás sebtiben) ki nem tett. Azonban, hogy ezen és más a csuvas mondatok írásában a Reguly írásától eltérőleg tett változtatásaimra nézve meg ne fosszam a nyelvész olvasót a megítélhetéstől, a lapok alján a mondatok számával Reguly eredeti írása szerint is kitétem az illető csuvas szókat, csak szokott átírási betűinket (*š, ž, ž* stb.) tartván meg, melyeket Reguly másképen fejez ki. S hogy végre általában a csuvas nyelvhangok értékéről, s némely csuvas hangtani szabályok és sajátságokról a mennyire lehet biztosabb és tisztább fogalmat szerezzünk magunknak, megragadom ez alkalmat, hogy Reguly-nak a csuvas „hangtani viszonyokról“ való jegyzeteit némi magyarázatommal eléadjam.

A) Nézzük előbb az önhangzókat. Nyelvtani följegyzéseiben ezeket használja Reguly: *a, ä, e, i, o, u, ü*, ritkán *ö*, és *ë*. Kettős

önhangzókat ezeket : *aj, ej, ij, oj, uj*. Tulajdonképen hosszú önhangzókat nem találunk, s Reguly a néha használt [^] jeggyel inkább csak a hangsúlyos önhangzó teljes tartamúságát akarja megjelölni. De vannak aránylag hosszú önhangzók, a mennyiben ilyenek a normalis egyszerű tartamú önhangzók, a félig kiejtett, hangsúlytalan önhangzók ellenében. E tekintetben Reguly az önhangzókat „teljesekre“ és fél v. hangtalan önhangzókra osztja; amazoknak adja : *i, a, u; e, o, ě, ű*-t, emezek (ő fölülírt vízirányos vonalkával jelöli; jobb, ha inkább a rövidség szokott jeggyével tüntetjük ki) : *ĩ, ă, ů, (Û); e, ǒ, ě (è), ů*. Továbbá lágyított önhangzók nála, még pedig teljesek : *i, a, u; ä, à* (ő ezt *ä*-val jelöli; írjuk *à*-nak), *uj, ü*; meg félighangzók : *i, e, e; e, e, ě, ü*. Végre lágyak és kemények; lágyak : *i, e, ä, ü*; kemények *ĩ v. i, a, o, u*. — Úgyhiszem, a teljes és féligejtett önhangzók között még sincs lényeges különbség; a mely van is, az csak egy másodrendűleg hozzájáruló momentum által jő létre, a megelőző vagy következő szótag erős hangsúlyozása által. De a mint a hangsúlyosságának magában nincs köze az önhangzó mivoltához, kvalitásához, úgy nem lehet hogy a hangsúlytalanságnak legyen. Ha p. o. *vire*'t-ben az első hangsúlytalan szótagnak *i*-je féligejtett *ĩ* (*vire*'t), de azért mégis csak azon *i*, mely a *vire*'s ige futurumában (*vi*'re) hangsúlyos, a hol már nem lehet féligejtett. A fő tény, melyről itt tudomást kell vennünk, az, hogy a csuvas hangsúlyozás oly hatásos, hogy a mellette való hangsúlytalan szótag önhangzója gyakran az enyészetig hallhatatlan lesz, körülbelül úgy mint a szintén erősen hangsúlyozó német nyelv néma *e*-je, p. o. *laufen* (laufn), *gerade* (grade) stb., melynek mégis, nyelvészül szólva, érdekünkben van teljes hangú ejtését tudnunk. Ilyen hangsúlytalan önhangzók elejtését följegyzi Reg. is; mondván hogy azok „gyakran, ha a rythmus kívánja, elidáltatnak“, p. o. *kelara*'m v. *klara*'m, *hurada*'m v. *hrada*'m, *huvara*'m v. *hvara*'m, *virende*'s v. *vrende*'s; *peragha*'s v. *pragha*'s, *šubada*' v. *špada*'; *pela*'n v. *plan*, *peža*'l v. *pša*'l, *šuma*'t kon v. *šma*'t kon, *türe*'kle' v. *tre*'kle, *për*, accus. *prü*', nem *përi*'; összetett szókban : *ora*-tli' (*ora* tela', 3. birt. raggal *teli*'), *šor*-tri' (*šor* tiri'), *pala*-tra'n (*pala* tura'n). Szintigy El-sógr. szóajstromaiban, meg Visn. szlovarjában találunk két más-salhangzón kezdődő szókat, melyek között egy önhangzó kiesett : *pč'i*'ksi (e h. *pčjiksi*), *ksi*'n (*kizin*), sőt *tu*'dap (csinálok. e h. *tuva*'dap, *tu* a tö), *ktardadap* (*kedardadap*, v. *kudard*-) stb., E ; *plan* (R. *pe*-

la'n és *pla'n*), *kli'mze* (*kili'mze*), *hvala's* (R. *huvala's*) stb. Visn. Ezen önhangzóelejtésnek egy jeles példája *šta*, *štan*, *štalla* is (e h. *hšta*, meg továbbá *huštá* stb.), l. NyK. I, 256. — Észrevehetjük azonban mindjárt itt, hogy az elejtett önhangzók rendszeren *i*, *e* (mely mélyhangú szóban *ĭ*, és *u*-val váltakozik, nem *e* = *ä*), *ü*, *u*. Ezeket tehát az *a*, *o*, *ü* (*e*) ellenében könnyebb hangzóknak tekinthetjük. — Hasonlóképen a Reg.-féle lágyított önhangzóknak sem tulajdoníthatunk valóban különböző kvalitást, ezek nem levén más, mint lágyított (jésített) mássalhangzók előtt vagy után álló ugyanazon önhangzók, melyek nem jésíthető mássalhangzók mellett is állhatnak, teszem *kilmä*-nek *ä*-je csak nem lesz más, mint a *poganä'*-beli *ä*, habár ez *a*-ból (*pogana'*) keletkezett is, mire nézve azt kell tartanunk, hogy a nyelvhangok phoneticus leírása nem egyazon dolog ezen hangok hogy-keletkeztének kimutatásával. Így a helyett, hogy mondanók: *vĭlĭh* úgy hangzik mint *vĭjĭlĭh*, *vĭlam* úgy mint *vujlam*, inkább egyenesen *vĭjĭlĭh*, *vujlam* alakokat veszünk föl, annyival inkább, mert *ĭj* és *uj* kettőshangzók amúgy is léteznek, a hol nincs mellettük más jésített mássalhangzó, p. o. *vĭj* erő, *huĭ* maga, *mĕj* nyak, *buĭ* gazdagság (Elsögr. 15. l.). — Immár térjünk át az egyes önhangzókra, mit nyújtanak ezekre nézve tudni valót Reg. jegyzetei.

1) *a*-t mint teljes önhangzót, főleg tőszótagban vagy hangsúlyozva, nyílt ejtésű tiszta *a*-nak (milyen a német vagy szláv *a*) kell tartanunk. Mert Reg. ennek ellenében *o* helyett beálló *ä*-t ír, a mi körülbelül a tompa magyar *a* lehet, minthogy azon szókat, melyeket szógyűjteményében *evvel* ír, a példamondatokban rendszeren *o*-val adja, úgy mint az orosz kútfők, p. o. *šäĭ* v. *šol* év. Magashangú megfelelője volna *ä*; így p. o. a *ma* infinitivusnak magashangúlag megfelelő számtalanszor *mä*; a *za* gerundiumnak *zä* stb. — „Az *ä* a szó végén, nem tiszta *e*-nek hangzik, azaz hangsúlytalan *a*: *a'da*, *tuva'tta* úgy hangzanak mint *a'de*, *tuva'tte*.” Ezen tisztátalan *e* nem lehet *ä*-féle *e*, mert itt mélyhangú szókkal van dolgunk, melyekben semmi jésítés sincs. Ez mindenestre magy. *é* (finn *e*)-féle *e*, mely közel jár az *ĭ*-hez, melylyel többnyire élnek is az orosz kútfők (ы) olyhelyt, hol ilyen Reg.-féle *e* van, p. o. a *ne* part. perfectiben, mely még Reg.-nál rendszeren *ne*, de néha mélyhangú igéknél *na* (azaz *nä*, mert *e* végzet hangsúlytalan), sőt *ni* is (azaz szorosabban *nĭ*, mint az orosz kútfőkben). *Evvel* a Regulynál mélyhangúlag használtatott *e*, legalább a mennyire nem esik jésítés hatása alá, már meg van határozva, p.

o. *a'del, sa'vel, a'ver, pa'rem, a'ven* stb., hol „liquidával (*l, r, m, n*) való végzetben“ van, míg a mutával valót ugyancsak *ž*-vel adja: *a'lik, ta'dik, ta'lik, tajlik, a'gış ta'ndis, ta'pkış*; *j*-hangúság mellett *i*-vel: *a'jik, la'jih, ajip* stb. — Reguly ezenkívül az *e* betűt, magashangú szóban, *ü*-vel fölcserélve is használja, mint a mondatokban láthatni, hol az *as* infinitivus magashangúlag *es* és *üs*, a *ma*-féle: *mä* és *me*; meg a hol tkp. jésítés van p. o. 3. birtokosrag után való dativusragban: *nä* és *ne*; a nomen praesentist *üt* és *et-re* végződteti, stb. Nyilván sok helyen az *e*-t különbözőnek kell venni az *ü*-től (mert maga is mondja Reguly, hogy lágyítva *e* ezzé lesz: *ä*), azaz valódi *e*-nek (= magy. *é*), főleg nem szó végén p. o. *sirde-dä*, ellenben *sirdä*: azonban nem lehet tagadni, hogy szintoly gyakran magashangú szóban, csak kényelmesebb írás végett, *ä*-t ér, főleg szó végén (tehát p. o. *-mä* infinitivusi végzet, bár *me*-nek van írva; *zä* gerundium, bár *ze*-nek írva; *dä, rä*, bár *de, re*-nek írva stb.) s mindenesetre jésített betű mellett, (tehát: *patnä*, bár *patne* v. *patne*-nek írva; *pidä*, bár *vide*-nek írva, stb.), hacsak az *e* nem egy másik kategoriába esik, melyben *i*-vé szeret lenni (p. o. a *re*, *že* praeteritumi végzet többese *riš*, *žiš* vagy *dä* járúlván hozzá: *ri-dä, ži-dä*; *per* egy, melyet egyenesen féligejtett *i* (*i*) alá soroz Reg. (*pir*), mondván, hogy az „szó közepén, ingadozó hang, olyan mint a magy. *é*, csak sebesen ejtve ki“, a mi nem tesz egyebet, mint azt hogy *per* (rendesen *e*-vel is írja a mondatokban), tkp. *për* (magy. *é*), nem *pür* v. ö. *e'ber* mi, *e'zer* tí, melyek *ebir, ezir* is, és dat. *pirü, sirü*. Mind ezeket tekintve jónak tartám, Reguly mondataiban semmiben sem változtatni meg a bár ingadozó *e*-írást, de kitenni az *ü*-t, a hol *ö* is kitette. Így az *e*-nek kivált kétféle értéke van, egyik = *ü*, másika = *é*, épen úgy mint a mai magyar *e* mind a két érték kifejezésére szolgál. Azért mégis legtöbbszörre el lehet az iránt igazodni, hogy minden egyes esetben vajjon melyik értéke van az *e*-nek.

2) *i* közönséges magashangú *i*, de mélyhangú gyökszóban is előforduló p. o. *siras* írni, *činah, sin* ember. Mélyhangú megfelelője *ž* (ж), de *e* helyett váltakozva számtalanszor *i*-t is ír Reg. Minthogy Reg. gyökszótagban gyakran kiteszi az ilyen *ž*-t, a mondatokban is ezt írtam, kivált az *e* tekintetben következetes orosz kútfők írásmódja szerint (tehát *piras, tidas, pighas* stb.); de a végzetekben csak ritkán mutatkozik az *ž*-írás Regulynál, vagy helyette *e* (*é*), s azért megtartottam az *i*-t (tehát: *tuvatpir, onzir, onžin*), kivált a hol jési-

tés van mellette, mely általában a magashangúságra szeret átvzetni: *ominĵe*, *šominĵe* stb. E mellett még az is szól, hogy Reg. igen sok helyen, hol az orosz kútfők *ы*-t írnak, *e*-t (azaz *é*-t) használván, úgy látszik hogy, a hol már tisztábban az *i*-hangúság mélyhangú szóban lép föl, ez nagyon közel jár a tiszta magas *i*-hez. Végre meg lehet jegyezni, hogy kivált sziszegő (*s*, *č*, *š*, *z*, *ž*, *ž*) után az orosz kútfőkben is, tiszta *i* szeret állani, p. o. Visnevszki szlovarjában nem egy mélyhangú szó kezdődik *si*, *ši*, *ši* (си, ши, чи)-vel. — Magának az *i*-nak hangzásáról megjegyzi Reg., hogy „szó közepén olyan mint magyar *ö*, durván ejtve, p. o. *pĵh*, (*pöh*), *pĵghĕr* (igy, *ĕ*-vel), *šĕpĕr* (mint söprü).“ E jegyzet az *i*-nak az *e* (= magy. *é*)-hez való közelségét fejezi ki; egyszersmind abból, hogy rögtön *i*-t ír helyébe, azt is látjuk, mi akar lenni Reguly ezen *ĕ*-je; t. i. két pontjával az *ĕ* helyett valóságát jelenti, míg az alapja (*e*), úgy véve a mint különben is használja Reguly (= *é*), az orosz *ы* helyén), annak hangzását akarja adni. Mondataiban is használja néha Reg. az *ĕ*-t, de el is hagyja mindjárt a két pontot, p. o. *ĕš* és *eš* (értve *ěš*), a mi az orosz kútfőkben *ыš* (*iš*) v. néha *нš* (*iš*). Azért is nem tartottam meg az *ĕ*-t, de mégis kivettem a lap alján a szót, a melyben Reguly írta. — Egy másik jegyzet azt mondja, hogy „az *ĕ*, még pedig a hangsúlytalan, a szó végén úgy hangzik mint kemény *ĕ* (rauhes *ĕ*): *hĕde*, *hĕje*“ (itt mindjárt *ĕ* helyett csak *e* van írva). — A félig ejtett *i* (*ĭ*)-ről már 1) alatt volt szó.

3) *u*. A féligejtett „*ŭ* a szó végén, nem tiszta *o*-nak hangzik, p. o. *vu'do*, *šu'do*; szó közepén *ĕ* felé hajlik: *šudelat* (*e*-t ír), *vĕda'lih* (*vudalih* is), *pĕda'* (*puda'* is).“ Ilyen p. o. *vu'ttur* v. *vu'tter* is. Különben *šudo* Visn.-nél *šu'da*, és a nem tiszta *o* hangzás alkalmasint csak olyan *à*-féle, melyet Reguly (l. fentebb) *o* helyett használ. A hangsúlytalan *a* különben *e* (*ĕ*)-re változik, s itt csak az *u* hang megelőzése okozza úgylátszik annak *o* felé hajlását, némi *attractio* folytán. Így másutt is *e* mellett használ Reguly *o*-t, megelőző *o*, *u* után: *hodom*, *tudom*, *poldom*, de sohase p. o. *kajrom* e h. *kajrem*. Idevonható, a mit megfordítva a féligejtett *o* (*ö*)-ről mond: „szó végén úgy hangzik, mint nem tiszta *à*, p. o. *to'ba*, *ko'la*, *to'da*, *ho'jgha*, *to'ra*“ (ugyancsak mindegyikben megelőző *o* után van az *a*, azaz *à*); meg: „szó közepén határozatlan hang *e* és *o* között, p. o. *tobeža's*, *to'bolgha*, *poghena's*, *oreh* (a mondatokban *oroh* is), *šoldora'*“ (tehát megint ezekben is megelőző *o* után). Így *oleštarás* vagy *ološtaraš*. — „Az *u* néha

ü-vé lesz, p. o. *šubada* és *šibada*, *šubala* és *šibala*. V. ö. azt, hogy az orosz kútfőkben váltakoznak *šu* és *šiv*, *wül* és *ivül*. Itt, valamint az e v. o-val való szókban, egymás mellett megtartható mellékalkokat láthatunk. — „Lágyítás által *u* gyakran *ü*-vé válik, p. o. *turnä'* vagy *türnä'*, többesben *turnezem* v. *türnezem*. Ez érdekes példája a visszafelé ható hangilleszkedésnek, milyen NyK. I, 230. *jálnü* (ebből: *jalnü*), mely nem íráshiba, mert fordul elő egyik példamondatban is. — — Az *ü*, félig ejtve „szó közepén *ü* és *i* között áll, p. o. *ü'binder* és *ü'bünder*.“ V. ö. *tülinje'* e *h. tülinje'*, hol az *i* előbb való az *ü*-nél, meg *ü'güp*, *ü'gübir*, *ü'gür* és hasonlókat NyK. I, 375. — „Az *ü*, szóvégén, úgy mint *ö*: *pi'gö*, *šü'rö* (*pügüba*, *pügürä*, *šürübä*, *šürtüre*).“ Ez azonban azt mutatja, hogy az *ü*, melyet Reg. ír, ugyancsak tiszta *ü*, akármiből eredt is.

4) Megjegyezni való, hogy az *o* ugyan igen gyakori gyökszótagban, de nem a neki magashangúlag megfelelő *ö*. Ezt csak Reguly írja, mint hangsúlytalan önhangzót, *ü*-vel váltakozva, a mint imént láttuk. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a gyökszótagbeli *o*-nak megfelelője *e*, azaz magashangúnak vett *é*. Meglehet hogy valaha létezett a csuvasban is, mint a törökség több ágaiban, *ö* is, hanem enyészetnek indult, mint sok magyar gyökszóban csak egyes tájakra maradt meg (*öszöm*, *vűszöm*, *embör*, stb.), helyébe lépven *é*, s már *e* (= *ä*) is, (*észem*, *vészem*, *embér* — *eszem*, *veszem*, *ember*).

Ezek után a csuvas önhangzók megfelelési rendszerét így adhatjuk:

Mélyhangúak :	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>ï</i> (<i>e</i> = <i>é</i> , <i>ë</i> , <i>i</i>)	<i>u</i>
Magashangúak :	<i>ü</i> (<i>e</i>)	<i>e</i> (= <i>é</i>)	<i>i</i>	<i>u</i>

B) A csuvas mássalhangzók, Reguly fölhozása szerint ezek :

a) m u t a e :

kemények : *k, t, p*; lágyak : *g, d, b*;

b) l i q u i d a e :

rezgők : *r, l, m, n*; folyékonyok : *j, v*;

c) s p i r a n t e s és s i b i l a n t e s :

kemények : *h, s, š, č*; lágyak : *gh, z, ž, ž*.

Ezeknek ezen szótári rendét ajánlom :

k, g, h, gh; *t, d, n*; *p, b, m*; *j, l, r, v*; *s, z, š, ž, č, ž*.

Van ugyan *ng* is, mely némely nyelvben gutturalis *n-t* (نك = ك) teszen; de nem fordul elő szó végén, s nincs adatunk róla, hogy nem úgy hangzik mint a magyar *ng* (p. o. ebben: *hangot*). Azért nem ír-

hatjuk egyszerű betűvel; Reguly *ng*-vel írja, Visnevszki *nr*-vel. A *h* betű orosz *x*-t német *ch*-t jelent; Reguly is *h*-val fejezi ki, kényelmesebb írás végett; egypárszor *ch*-vel is, melyet az orosz szók átírásában *x*-re használ, valamint megfordítva orosz szóban néha *h*-t. A *gh* annak lágya, melyet ugyan jó volna egyszerű betűvel írhatni; az orosz kútfők *r*-vel írják, mert e betűvel p. o. a német *h*-t is fejezi ki az orosz, nem *x*-vel.

A fölhozott mássalhangzókhoz hozzájárúlnak még a jésítettek: *t*, *d*, *n*, *l*, (*r*), *š*, *ž*. Szógyűjteményében pontosabban teszi ki Reguly alul írt ponttal a jésítést mint a példamondatokban; azért, mint fentebb mondtam, ezekben is ki kellett következetesen tennem a jésítést. Nagy terjedelme van a jésítésnek főleg magashangú szókban, bár etymologice azt sokszor épen csak a magashangúság következtében eléállottnak kell tekintenünk; s erre nézve némileg módosítanom kell NyK. I, 205. 206. az orosz *ь*-nek csuvas szókban való tényleges hangzásáról adott nézetemet, meggyőződván azóta Reguly csuvas hagyományának szorosabb vizsgálásából, hogy általában el lehet ismerni a *ь*-t jésítést jelentőnek*), kivéve *р*-t, mely csak *r* (orosz kútfők is néha, bár magashangú szóban, *р*-rel cseréltetik föl) és p. o. *n*-t az ablativusi végzetben (*den*, *ren*, *žen*) vagy a *čen* posztívóban. Sőt Reguly szerint még több jésítést kell elismernünk, mint a mennyit az orosz-csuvas írás kifejezni képes: így ebben nincs megkülönböztetve a jésítés vagy nem-jésítés *ü* (ю), *i* (и), *e* és *ä* (е, я) előtt. Egy párszor *č*, *ž* alatt is találok a jésítést kitéve Regulynál, és az orosz-csuvas írásban *чи*-, *чи*-t: de ezt a jésítést, mely úgylát csak elvétele némely szóban találkozunk, mellőzhetőnek tartom, minthogy a *č*, *ž* palatalis mivoltában már jóformán implicálva van; mellőzhetőnek az *n* jésítését is *č*, *ž* előtt, noha oroszúl gyakran ньч (*nč*, *nž*)-t írnak; szintígy az *s*, *z* jésítése *i* előtt kevésbé hallható, a miért azt Reguly mondataiban, a hol csak nem volt különösen kitéve, nem állítottam vissza; hasonlóképen jártam el a *ne*, 3. birt. ragos dat.-accusa-

*) Schott V. úr is szíves volt, egy levelében figyelmeztetni, hogy a csuvas nyelv egyik gyakorlati ismerője, Lebedjen, a kazáni egyetem Записки-jében, valamint a belügyi ministerium 1852-ki journaljában az ő „Disseratio de lingua Tschuvaschorum“-jára való tekintettel különösen kiemeli a csuvas lágyított (jésített) magánhangzóknak vagyis a lágyítási jelnek (ь) semmiképen el nem mellőzhetését.

tivusi végzettel, mely tkp. *ne* (*nä*), melynek jésített *n*-nel voltát kiki könnyen megjegyezheti magának.

A csuvas mássalhangzókra nézve Reguly még ezen hangtani szabályokat adja :

1) „Szótagot végző mássalhangzó, melynek megfelelő lágyja van, mindenkor kemény, akár a szó végén, akár a közepén.“ E szabály a példamondatok írásában is meg van tartva, kivéve az *ep* = *én-t*, melyet számtalanszor *eb*-nek is ír Reguly, alkalmasint mert a teljesebb alakjából (*ebe*) még megmaradt némi önhangzói utóhang (*eb'*).

2) „Szótagot kezdő mássalhangzó, a mely előtt önhangzó vagy egyike a liquidáknak (Reg. szerint *r, l, m, n, j, v*) áll, mindenkor lágy; de ha kemény mássalhangzó áll [eléig vala azt mondani: nem a liquidák közül való mássalhangzó, mely aztán mindig kemény alakjában lép föl], vagy szó elején, mindenkor kemény.“ Ehhez pótlólag hozzát teszi: „kettős liquida után, kemény mássalhangzó következik: *onn-čoh* (*onen-čoh*, akkor); de ha *onn* nincs nyomatékositva, csak lágy hángzó áll: *on-žoh*, így szintén p. o. *püllëik* és *pül-žik*, *mohta'nnëik* és *mohtanžik*.“ — Reguly mégis némelykor p. o. a *paras* adni igét *b*-vel kezdi (*baras*), a mit az orosz kútők más szóval is tesznek, p. o. rendszeren *bolas* lenni. Némely postpositionnak lágy betűvel kezdését (Regulynál is *bada* stb.) inkább annak tulajdonítjuk, hogy a megelőző főnévhez hozzásimul, a miért is akkor kötőjellel oda csatoljuk, v. ö. NyK. II, 38. Kivételt tesznek *če* (vala) és *čen* (-ig) is, melyek önhangzó és liquida után is kemény. *č*-vel vannak, v. ö. NyK. II, 25.

3) A mássalhangzók kettőzésére nézve általában csak azt kell megjegyezni, hogy a nem liquidák csak kemény alakjokban kettőztetnek, p. o. *ušša'* (*u'žo* dativusa), *čippi'* (*či'be*, 3. birt.raggal), *possi'* (*poš* 3. birt.raggal), *to'ra* isten: *torra'* (dat.), *torri* (istene). — „Ha valamely szónak hosszú vagy hangsúlyos*) végönhangzójához mássalhangzóval kezdő végzet járul, ezen mássalhangzó kettőzte-

*) Meglátszik itt, mi a „hosszú önhangzó“, melyről elvéve szól egy-két helyen, de tüzetesen nem említ sehoh; hogy az a hangsúlyozás alatt természetesen tartományban megmaradt teljes egyszerű önhangzó, a félig ejtett hangsúlytalan ellenében, s ha Reguly használ is ^ jegyet, ezt fölcsereéli ' ékezettel is, úgy hogy még semmi biztos alapunk nincs valóságos hosszú csuvas önhangzók fölvetelére.

tik, p. o. *šulla* (*šu*), *jula'le* (*jula'*) *čirelle* (*čirä*), *tuvajki'llä* (*tuvajkki'*), *sullih* (*su*) vagy *suvelih* (*suve*); még hangsúlytalan végönhangzó után is: „*ti'billä* (*ti'be*), *ho'jghella* (*ho'jgha*).“ Ezen példák után itélve azonban ez csak *l*-ről látszik állani, mert nincs p. o. *tu* igeötől *tussa* gerundium, hanem *tuza*; aztán e kettőzésnek alkalmasint mélyebb etymologicus oka van, p. o. *šulla*-nál az, hogy néhai *šuvla* (*šu'la*) helyett való. Legfeljebb ide lehet még számítani a *-ma-sseren*, *-me-sseren*-t (l. NyK. I, 410.); de itt is megtalálónk könnyen az okot, ha nyelvhasonlításba akarnánk bocsátkozni. — „A kettős mássalhangzó, ha az utána következő önhangzó hangsúlyos, nem osztatik ketté két szótag közt, hanem egészen az utóbbik szótaghoz vonatik; azért úgy hangzik, mint egy mássalhangzó, s csak az erősebb accentus különbözteti meg a közönséges egyszerű mássalhangzótól; p. o. *šukkur*, *totter*, mint *šukur*, *toter*. Az ilyen mássalhangzókat mégsem szabad egyszerűnek írni, a mássalhangzók megerősítésének és gyengítésének [milyen?] törvénye szerint, mert *šukur*-t így kellene írni: *šugur*. Azért is jobb így írni: *šakkam*, *takkam*, *surrtan*, *kuššem*, *a'nničik*, noha úgy hangzanak, mint *šakam*, *surtan*, *kušem*, *a'nčik*. Két rövid [azaz röviden vagy félig ejtett, hangsúlytalan] szótag közt nem állhat kettős mássalhangzó, p. o. *hilih* nem *hilih*; de lehet mondani *pala's* és *palla's*-t, amabban a *las* jobban kiemeltetvén a *pa* fölött, mint emebben.“ Ez nem eléggé világos, sőt ellenmondásos. Ha valamely mássalhangzó, ejtésében (a mint mondja Reguly, erősebb accentus által) különbözik az egyszerűnek ejtett mássalhangzótól (p. o. a milyent szó elején ejtünk): épenséggel nem egyszerű, hanem — tertium non datur — valósággal kettős. S nem hihetjük, hogy miért írták volna már Elsőgrammatika ideje óta az orosz kütők meglehetősen szabályossággal a csuvas kemény kettős hangzókat, ha nem azoknak hallották is hangzani: pedig ők bizony nem igen okoskodtak hangtani szabályokról. Megelégszünk tehát a tényállással, hogy a csuvas nyelv a kemény hangzót két önhangzó között, csak az egyszerű keménytől megkülönböztetve, kettőztetve szereti ejteni, akármi legyen oka e kettőzésnek (nagy részben bizony a hangsúly is, mely az ejtési tartamot könnyen hosszabbítja, mint p. o. jelesen az új-görög nyelv hangsúlya, s így, hogy az önhangzó quantitásán ne változtasson, a következő mássalhangzó ejtésébe veti a tartam hosszabbját). A példamondatokban visszaállítottam némelyhelyt a kemény mássalhangzó kettőzését, kivéve az *ičen* gerundiumbeli

č-t, melyet Reguly egyszer sem írt kettős č-vel, csak *tsen* variánszal.

C) Reguly néhány jegyzetei szólnak még a hangzók betoldásáról és kiszorításáról.

1) Önhangzók betoldása : „Három mássalhangzó nem állhat egymás mellett. Ha tehát két mássalhangzóhoz még egy harmadiknak kell járulnia, ama kettő közé egy hangsúlytalan önhangzó lép; p. o. *jerzem*, és *jerismestep* v. *jerisrem*. — Ha ama két mássalhangzó előtt hangsúlytalan önhangzó van, nem kell közükbe önhangzót toldani, p. o. *tavernam* és *taverndem*, *üzürlem* és *üzürl-dem*; akkor sem, ha a két mássalhangzó előtt való önhangzó hangsúlyos ugyan, de a két mássalhangzó egyik liquida és *t*-hang p. o. *kardam*, és *kartrem*, *saldam* és *saltrem*, *virendem* és *virentrem*.“ Úgy látszik hogy a *taverndem*, *üzürl-dem*-ben is csak azért lehet együtt a három mássalhangzó, mert két-két liquida van közöttük. — „A betoldás egyes esetei : (*k*-hang és *r* közé) *magram* v. *mageram*, praet. *ma'gerdem*; (*s* és *r*) *jerzem* *jerisrem*; (*v* és *r*) *tavram* v. *taveram* és *taverdem*; (*r* és *l*) *irlet* vagy *irilet* és *irülje*; (*r-n*) *pornam* v. *poronam* és *porendem*; (*l-n*) *solnam* v. *solonam* és *solendem*, *tülnet* v. *tüliünet* és *tüliündöm*.“

2) Önhangzók kiszorításáról (elisio) már fentebb volt szó (192. l.).

3) Mássalhangzók betoldása : „Ha önhangzó különmemű önhangzóhoz akar járulni, a kettő közé *j* és *v* kötő-mássalhangzók lépnek, p. o. *sijam* (praet. *sí-rem*), *tuvam* (praet. *tu-rom*); *šu* gen. *šúven*; *sírassije* (*sírassi*). Azonban kérdés, mennyire eredeti is az egyes esetekben a *v*, *j*, mert p. o. *turom* helyett az orosz kútfőkben *tuv-rem* van, *šu* helyett *šiv*, a mi a *šúven*-beli *šuv* stb.

4) Mássalhangzók kiszorítása: „Ha három mássalhangzó egybetalálkozik, gyakran az egyik elejtetik, még pedig mindenkor a muta, p. o. *kumusklanas* v. *kumuslanas*, *tüdimast-ške* v. *tüdimas ške*; *šeršla* v. *šešla*, *šerži* v. *šeži* [itt a liquida *r* van elejtve]; *r* [egytagú] igetők végén, mássalhangzón kezdődő képző előtt [kivéve a *za*, *zan* gerundiumot]: *param* és *paže* v. *parže*, *pane* v. *parne*; *turam*: *tudom* v. *turdom* stb. (v. ö. NyK. I, 367.); szintígy *l* (de csak *za*, *zan* gerundium előtt): *kilzen* v. *kizen*, *ilze* v. *ize*; továbbá *v*: *suveram* v. *suram* e h. *suwram*, *u'za* v. *u'vza*; *m* a többesi ragban accusativus ragja előtt: *zane* e h. *zam-ne* [megjegyezni való, hogy Reguly maga csak *zene* alakot használ; *zane* van p. o. Visnevszkinél].

5) Assimilatio : „(k-t) jikter v. jitter“. — „Különbén lágy mássalhangzó kemény mellett mindig keménynyé válik.“

6) Mássalhangzók átváltozása : „(n-m) p. o. šuno v. šumo csont ; kivált b előtt : šan-ba v. šam-ba ; onba, konba v. omba, komba.“

Budenz József.

REGULY CSUVAS PÉLDAMONDATAI.

1. Vul voda tatma kajat. — fát vágni megyen.
2. vul isleme larat. — leül dolgozni.
3. eb horadep kalama. — félek megmondani.
4. vul kaghal islemä. — Ő rest dolgozni (restel dolgozni, rest a munkára).
5. vul čopma šumul. — ő futásra könnyű.
6. vul šamrik hal alanma. — ő most [még] fiatal megházasodni (arra, hogy megházasodjék).
7. vul ad' islemä (v. pir türtmä) usta'. — ő mester a csizmavarrásban (v. vászonszövésben).
8. piži-dä isle pojslare. — hozzáment és dolgozni kezdett.
9. vire pirat, vadela pirat. — elkezd főni, elkezd öregedni (megöregszik).
10. šav kübä üslemä per som turat. — azon ing varrása egy rúbelbe kerül (azon ing varrásra egy r. k.)
11. eb ona kilmä kalarem. — mondtam (= parancsoltam) neki, hogy jöjjön.
12. eb ona küdü pihma tarlarem. — én ötet nyáját őrizni béreltem.
13. pol titma vul silem ize kajre. — halat fogni ő hálót (неводъ) vitt magával.
14. knegä ize kize padem volama. — könyvet hoztam neki olvasni (hogy olvasson ; tkp. könyvet hozva [neki] adtam olvasni).
15. ik kon simazer pornni-če. — két napig volt el, a nélkül, hogy evett volna.
16. aššine kalamazer kajne. — a nélkül hogy atyjának megmondta volna, elment.

5. sumul. 6. samrik. 8. piži. 9. „ez : viremä, rossz volna.“ 10. sav. 13. titma. 15. simmazer porni. 16. kaene.